

ФЕОДАЛЬНИЙ «ЗАМОК» НА СХОДІ (за матеріалами середньоазіатських археологічних досліджень)

Статтю присвячено східним (середньоазіатським) феодальним «замкам», що разом із традиційними кварталами (махалла) старих міст та іригаційними спорудами (каналами і карізами) є головними монументальними пам'ятками середньоазіатської давнини. Використано дані новітніх (за останні 25 років) археологічних досліджень, що з огляду на роль регіону як одного з важливих центрів політичного, господарського, культурного життя мусульманського світу дає змогу зміцнити уявлення про східну феодальну традицію.

Аналогом західноєвропейського лицарства як головного носія феодальної ідеології і практики у східних державах були *азати*. На противагу найманим робітникам — *карікарі*, торговцям — *хвакарі*, хлібопашцям — *кіштічкарі* й рабам, *азати*, як і служители релігійного культу, належали до привілейованих страт. Їхньою справою була служба у війську, державній адміністрації чи при дворі.

Як і європейське лицарство, східний військово-феодальний клас мав власну внутрішню ієрархію, в основі якої лежали два критерії: родовід, місце особи в його агнатичній групі та наявність офіційної посади. Нижні щаблі цієї ієрархії займала численна дрібна знать, яка отримувала за свою військову або адміністративно-фіскальну службу землі у спадково-умовне володіння з государевого домену (Кабанов 1984, с. 49—54).

На теренах Середньої Азії, хоча вона й була периферією спочатку іранського, а потім мусульманського Сходу, зазначена феодальна система набула поширення та розвитку. Розміщення регіону та ландшафт визначали його політичну географію, що характеризувалася великою кількістю (понад 20) окремих володінь довкола значних торгових міст і оазисів, кордони яких визначалися природними рубежами. Середньоазіатськими областями, незважаючи на походження верховної влади (іранці, араби, монголи і навіть китайці), традиційно управляли місцеві аристократичні династії. Місцеві владні роди не лише міцно утримували успадковані століттями володіння, а й в особі Бармакідів, Саффарідів, Тахїрідів і особливо Саманідів самі ініціювали великі інтеграційні проекти на мусульманському Сході, що виходили далеко за межі Середньої Азії.

Складна внутрішньо- і зовнішньополітична ситуація змушувала феодалів зміцнювати свої поселення потужними захисними спорудами. На теренах Середньої Азії на сьогодні розкопа-

но велику кількість «замків». Умовно їх можна поділити на дві групи: «замки», розташовані безпосередньо на території великих міст, вбудовані в загальну міську оборонну систему як цитаделі, і «замки», зведені в сільській, дуже часто важкодоступній, наприклад гірській, місцевості (Куренной 1972).

Серед найважливіших археологічних пам'яток, що належать до першої групи «замків», слід відзначити досліджені цитаделі Бунджиката (рис. 1) — столиці Уструшани (історична область на північний схід від Самарканда, Худжандська (Ленінабадська) обл. Таджикистану) та Варахші — великого центру Бухарського оазису (рис. 2). Ще ліпше збереглися «замки», що залишилися поза міською смугою. Покинуті століттями, напівзруйновані, вони і нині стоять пам'ятками-свідками епохи великих війн та історичних завоювань. До таких «замків» належить Балаліктепе в Північному та Джабартепе і Мугкала — Південному Тохарістані (історична область на обох берегах Амудар'ї, на півдні Узбекистану та півночі Афганістану), Уртакурган і Чілхуджра (рис. 3, 4) в Уструшані, Гардані Гіссар, Кум у верхів'ях Зеравшану, Калаї Боло біля Ісфари (Фергана) та ін. (Мукимов 1987, с. 59—64).

Міські цитаделі феодалів-правителів представляли собою досить складний комплекс будівель різного призначення, а саме — оборонного, адміністративного, світського. Розташування цитаделей у плані різних середньоазіатських міст не було однорідним, оскільки воно залежало від рельєфу та напрямку підвідних шляхів. Так, у Бухарі, Пенджикенті й Самарканді цитаделі розміщувалися всередині старого міста, а в Бунджикаті та Варахші, навпаки, були частиною зовнішнього оборонного міського периметра.

Бунджикатський палац-замок *афшина* (володаря) Уструшани займав східну частину міста і розташовувався на плоскій верхівці пагорба. Замок площею 38 × 47 м здіймався на 57 м

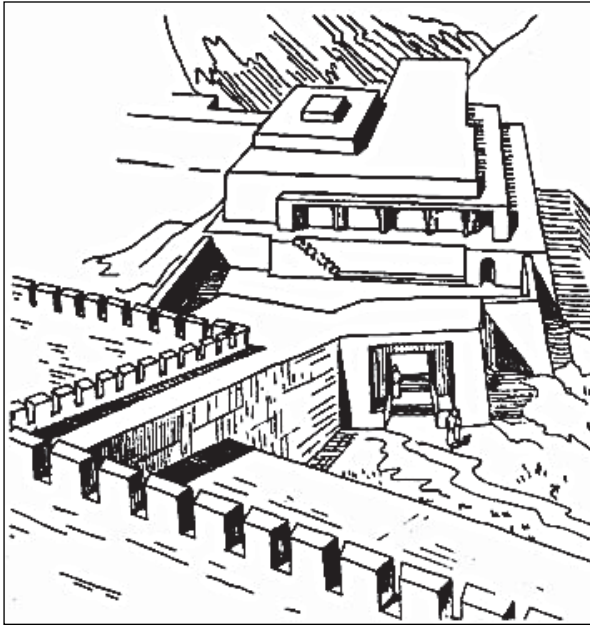

Рис. 1. Замок Бунджиката

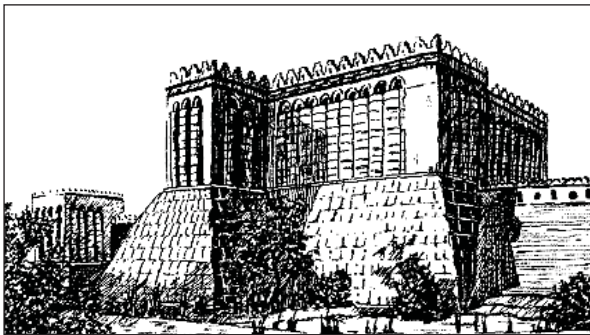

Рис. 2. Замок Варахші

над руслом *сая* (фортечний рів із водою), що протікав біля підніжжя пагорба. Мури будівлі, складені з пахси і сирцю, було вкрито в інтер'єрі глиносаманною штукатуркою. Палац містив близько 20 приміщень, у тому числі головну парадну триярусну залу з тронною лоджією (17,65 × 11,77 м), малу залу прийомів (9,65 × 9,50 м), житлову башту-донжон, кілька житлових і господарських приміщень, цілу систему широких довгих коридорів, що поєднували зазначені приміщення. До комплексу також входив арсенал, у якому дослідники знайшли близько 5000 каменів масою від чверті до 2—3 пудів кожен та величезну кількість ядер розміром із кулак для металевих пращ (Негматов, Авзалов, Мамаджанова 1987, с. 177—210).

Усередині «замку» розміщувалася квадратна житлова башта, від якої зберігся лише масивний пахсовий цоколь. Окрім башти, вся будівля була одноповерхова, оточена з півдня і півночі двором й обнесена потужним (до 10 м завтовшки) фортечним муром. Людина, яка

наближалася до замку, крім могутнього фасаду муру з нескінченними квадратами пахсової кладки, бачила ще й вершину палацу з глухими стінами його житлового донжону. Все це створювало відчуття непохитності та могутності столиці і її господаря.

З боку міста в замок вели ворота, прорізани в західному мурі. Зали, кімнати та коридори замку-палацу мали суфи, тамбури з дерев'яними стінами-ширмами, вкритими розписами, які разом із різьбленням колон, фризів та стель надавали інтер'єру приміщень парадного вигляду (Негматов, Мамаджанова 1989, с. 91—99).

Цитадель Варахші розташовано в південній частині міста, на пагорбі площею 9 га і заввишки близько 10 м. Масив замкової споруди (31 × 31 м) було піднято на пахсовому стилобаті на 9,5 м. Будівлі замку складаються з арочних коридорних приміщень, пов'язаних між собою вузькими проходами. Стіни зі східного боку було оформлено напівколонами — *гофра-ми*, від яких залишилися лише основи. Замок-палац складався з комплексу великих і малих приміщень, що примикали з заходу до великого відкритого «тронного» двору. Вони були розташовані в один ряд і з'єднувалися своїми західними торцями із зовнішньою міською стіною.

Основою палацу слугував невисокий стилобат із пошарових засипок рихлої землі й решток мурів давніших споруд. Дуже цікавим було архітектурне оформлення «тронного» двору, що являв собою відкритий прямокутний майданчик розміром 30 × 9 м, витягнутий з півдня на північ і викладений обпаленою цеглою (Мамаджанова 1983).

Результати розкопок «замків» поза межами міст засвідчують, що за своїми фортифікаційними характеристиками вони були навіть потужнішими за міські. Всі вони стояли на високих платформах — штучно піднятих цоколях. Появу цоколя пов'язують із оборонною технікою, тобто з необхідністю оборони проти машин, що метають каміння. Втім цоколь мав не лише захисне значення, а й підкреслював авторитет і положення володаря в суспільстві. «Замки» оточували оборонні стіни з баштами і бійницями. Їх будівлі склалися з понад 20 житлових, парадних та господарських приміщень. Стіни і дерев'яні конструкції зали були багато прикрашені розписами та різьбленням по дереву.

Зразком подібного замкового будівництва є «замок» Уртакурган, розташований неподалік райцентру Шахрістан у Північному Таджикистані. Це двоярусне поселення замкового типу, в центрі якого розташований донжон розміром 18 × 16 м. Поселення укріплене фортечним муром і кутовими баштами. За плановою струк-

турою замок організовано системою житлових приміщень навколо центральної зали вестибюля. Візитною карткою Уртакурғана є його зала для прийомів, найбільше приміщення будівлі — донжон (9,55 × 7,90 м).

Планування цього приміщення відрізняється від решти особливою лінією суфи, збудованої по північній стороні у вигляді двоступінчастого помосту-естради зі слідами тронної тахти. Отвори на полу від вертикальних стійок біля естради вказують на наявність матер'яного балдахіна над тронном, відомого за зображеннями на розписах палацу *афшинів*. Чотири виїмки всередині та відбитки баз колон допомагають реконструювати цю парадну залу з колонами, на які спиралися балки перекриттів та світловий люк — рузан із балдахіном над тронною лоджією володаря замку, суфами для гостей і місцем для вогнища в центрі приміщення. Ці елементи архітектурного оздоблення інтер'єру разом із різьбленням по дереву та яскравими розписами свідчать про пишність прийомів, що тут відбувалися. Донжон Уртакурғана мав два поверхи, проте, на жаль, другий поверх не зберігся.

Іншим прикладом східного феодального укріпленого житла є уструшанський «замок» Чілхуджра. Він цікавий не лише своєю архітектурою, а й фортифікаційними спорудами. До того ж, на відміну від синхронних пам'яток Середньої Азії, замок Чілхуджра дуже добре зберігся. Повністю збереглися не лише господарські та коридорні приміщення першого поверху, а й кімнати другого поверху, на якому, зокрема, розміщувалися парадні зали, пишно прикрашені розписами, килимами та різьбленим деревом (Мамаджанова 1985, с. 35—38).

Цікавою була система оборони Чілхуджри. Особливо ретельно будівельниками було продумано фортифікацію «замку». Насамперед велике значення мало те, що «замкова» будівля була розташована на височенному крутому пагорбі. Доки нападники піднімалися крутим схилом, вони потрапляли під обстріл захисників, які стояли за парапетами на рівні другого поверху та на чотирьох кутових баштах. Чілхуджра — великий, надійно укріплений, стратегічно вигідно розташований «замок» із ретельно продуманою фортифікацією. У Чілхуджрі нерозривно синтезовано елементи житла і фортеці з масивними формами. Уструшанські будівельники застосували в Чілхуджрі способи гармонізації архітектурної споруди для надання їй монументальності, неприступної міцності, вигляду, що відповідав соціально-історичним вимогам того буремного періоду.

Археологічні дослідження на різних середньовічних пам'ятках засвідчують, що *дехкани* (очільники) селищ та округів намагалися бути схожими на феодалів та будували власні квазі-

«замки», яскравими прикладами яких є розкопані «замки» в Гардані Гіссарі та Кумі.

У Гардані Гіссарі «замок» розташований на триметровій штучно піднятій платформі площею 32 × 28 м. На південному краю платформи було зроблено широкий парадний *айван* (в'їзд), з якого йшли ходи в «замкові» приміщення — парадні та житлові. Парадні приміщення були багато прикрашені різьбленим деревом, їх *суфи* і стіни було вкрито килимами. В архітектурно-планувальній структурі Гардані Гіссарі відбито загальні принципи, характерні для багатьох замкових монументальних споруд середньовічних середньоазійських країн, що цілком відповідали смаку можновладців того часу.

У Кумі «замок» стояв на материковій породі пагорба. Приміщення розподіляли на парадні, житлові, культові та господарські. На відміну від Гардані Гіссару, в Кумі була не одна, а три зали, прикрашені живописом, по під стінами були встановлені суфи, а одна з них призначалася для дерев'яного трону. Посередині зали розміщувалися підковоподібні обігрівальні споруди з керамічними парадними елементами. Плоский дах зали підтримували дерев'яні колони.

Добре укріплені «замки» відіграли помітну роль в історії краю під час як численних війн, так і національно-визвольних рухів населення Середньої Азії проти іноземних загарбників.

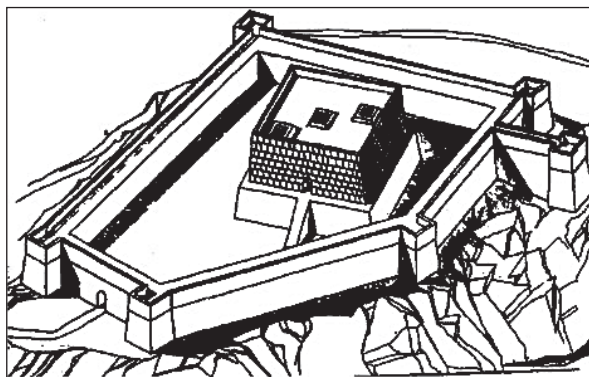

Рис. 3. Замок Уртакурған

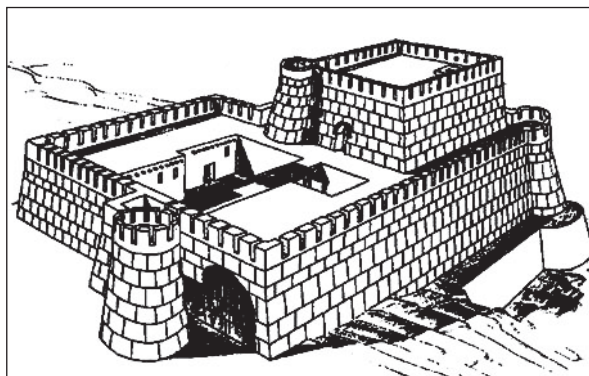

Рис. 4. Замок Чілхуджра

Відомий історик Табарі повідомляв, що у тохарістанського правителя Нізака Тархана був «замок», розташований на височенному місці, до якого важко було дістатися. Арабські завоювальники неодноразово штурмували «замок», але не могли його захопити. Вночі вогонь горів у ньому, як зірка на небі.

Той же Нізак, коли повстав проти хорасанського намісника Кутайби ібн Мусліма, переховувався у фортеці Фатіч у горах між Санонгоном і Багланом. Зазначену фортецю так само було надійно укріплено, і до неї вела єдина дорога. Арабські війська понад двох місяців стояли біля входу в ущелину, і лише зрада місцевих феодалів змусила Нізака здати цю фортецю (709 р.).

Як відомо, штурмом взяти «замок» Абаргар на горі Муг араби теж не змогли, і лише після настання холодів та вичерпання запасів продуктів обложени согдійці на чолі з *афшином* Пенджикенту Діваштичем змушені були здати «замок» (722 р.). У 1932—1933 рр. на руїнах пограбованого замку Абаргар було знайдено предмети матеріальної культури, зокрема понад 80 рукописних документів, написаних на шкірі, дереві та папері. Ці документи, складені согдійською мовою, становили частину архіву Діваштича, який він залишив після потрапляння у полон. У цих документах Діваштич носить титул царя Согда, отже, в роки повстання він був не лише володарем Пенджикенту та керівником повсталих, а й регіональним лідером.

Найвідоміший місцевий повстанець Муканна зробив твердиню Кеш базою свого повстання «людей у білому одязі» (до речі, пізніше неприступний Кеш так само став операційною базою великого завойовника Тимура). Чотири місяці Муканна успішно захищався проти добірного арабського війська Джабраїла ібн Яхьє у замку Наршах. Продумана фортифікація «замку» дала змогу дилетантам-повстанцям успішно протистояти професійним воякам і навіть виторгувати в них для себе почесну капітуляцію (Кляшторный 1954, с. 55—64).

Із героїчною обороною гірського «замку» Санам пов'язана завершальна і трагічна фаза повстання «людей у білому одязі». На території потужної гірської фортеці розміщувалися посівні поля, сади і джерело. Муканна побудував тут для повсталих великі житлові приміщення й лазні. До фортеці вела єдина дорога, яку добре охороняли. Лише після тривалої облоги через голод серед захисників хорасанському намісни-

ку Мусаїбу ібн Зухайру, який очолював величезне арабське військо, вдалося захопити «замок» і знищити ватажків повстання (780 р.).

Ще помітнішою була роль середньовічних «замків» у розвитку процесів урбанізації, що мали на Сході, зокрема в регіоні Середньої Азії, особливий характер. Роз'єднаність та періодичні іноземні навали стали головними ознаками регіональної геополітики. Зазначені фактори політичної нестабільності сприяли будівництву в місцевих оазисах і долинах, поруч із осередками міського життя, великої кількості міцних «замків». Навколо них, у певній безпеці, розвивалося господарське, соціальне і культурне життя краю. Відомий історик Наршахі в своїй «Історії Бухари» налічив у Бухарському оазисі понад 700 «замків»!

Таке масштабне «замкове» будівництво сприяло подальшому освоєнню та безпечному розвитку територій, забезпечувало розширення соціально-економічного та культурного простору міст. «Замки» із оточуючими їх поселеннями, що з часом опинялися в міській смузі, ставали ядром самостійних передмість (*рабадіє*), а в подальшому — міських кварталів чи мікрорайонів (*махалли*). Подібну реконструкцію моделі розвитку центральноазіатського містобудування було опрацьовано вітчизняними вченими за результатами зроблених ними практичних археологічних досліджень. Вона дістала назву *замково-садибної теорії* (Толстов 1958), яку відомий радянський археолог та історик С.П. Толстов висунув ще в 1933 р. на пленумі Академії матеріальної культури, присвяченому питанням генезису і розвитку феодалізму. Вже через 2 роки теорія знайшла підтвердження за результатами Термезької археологічної комплексної експедиції (Масон 1938, с. 79—88). *Замково-садибну теорію* розвитку східного (принаймні центральноазіатського) міста завжди підтримував і найавторитетніший місцевий історик, таджицький (радянський) політичний діяч Б. Гафуров (Академик Бободжон Гафуров 1998).

Незважаючи на численні спроби розвінчання теорії С.П. Толстова, новітні археологічні здобутки неодноразово підтвердили її справедливність. З огляду на це переважна більшість сучасних дослідників центральноазіатської археологічної спадщини дотримуються замково-садибної теорії розвитку східних міст (Якубов 1986; Негматов 1991, с. 14—19).

Академик Бободжон Гафуров: изучение истории и цивилизации народов Центральной Азии (история и современность): Тезисы докладов и сообщений. — Душанбе, 1998.

Кабанов С.К. Археологические данные к изучению генезиса феодализма в Средней Азии // СА. — 1984. — № 3. — С. 49—54.

- Кляшторный С.Г.* Из истории борьбы народов Средней Азии против арабов (по руническим текстам) // Эпиграфика Востока. — М.: Л., 1954. — Т. 9. — С. 55—64.
- Куренной В.Н.* Градостроительство в Средней Азии в VII—XII вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Л., 1972.
- Мамаджанова С.М.* Архитектурные памятники Уструшаны VI—X вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 1983.
- Мамаджанова С.М.* Некоторые вопросы архитектуры средневекового замка Чилхуджра // Архитектура и строительство Узбекистана. — 1985. — № 8. — С. 35—38.
- Масон М.Е.* Термезская археологическая комплексная экспедиция 1936—1937 гг. // Социалистическая наука и техника. — 1938. — № 7. — С. 79—88.
- Мукумов Р.С.* К проблеме периодизации архитектурного наследия Мавераннахра средних веков // Информ. бюлл. Международной ассоциации по изучению культур Центральной Азии. Специальный выпуск. — Л., 1987. — С. 59—64.
- Мухаммед ат-Габари.* История. — Ташкент, 1987.
- Негматов Н.Н.* К концепции урбанизации Средней Азии // Изв. АН Тадж. ССР. — Серия: востоковедение, история, филология. — 1991. — № 1 (21). — С. 14—19.
- Негматов Н.Н., Авзалов Р.З., Мамаджанова С.М.* Храм и мечеть Бунджиката на Калаи Кахкаха I // Материальная культура Таджикистана. — Душанбе, 1987. — Вып. 4. — С. 177—210.
- Негматов Н.Н., Мамаджанова С.М.* Бунджикат — средневековая столица Уструшаны // Градостроительство и архитектура. Серия: Культура Среднего Востока. — Ташкент, 1989. — С. 91—99.
- Толстов С.П.* Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1949—1953 гг. // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. — М., 1958. — Т. 2.
- Якубов Ю.* Об усадебной теории средневекового города // Изв. АН Тадж. ССР. — Серия: востоковедение, история, филология. — 1986. — № 1.
- The History of Bukhara / Transl. from a Persian Abridgement of the Arabic Original by Narshakhi and R.N. Frye.* — Cambridge, 1954.

Одержано 18.07.2007

В.В. Гусаков

ФЕОДАЛЬНЫЙ «ЗАМОК» НА ВОСТОКЕ

(по материалам среднеазиатских археологических исследований)

Статья посвящена исследованию образцов замковой архитектуры, расположенных на территории новых независимых государств Центральной Азии, преимущественно Таджикистана и Узбекистана. Первоочередное внимание уделено объектам, не подвергавшимся более поздним перестройкам, архитектура которых не утратила первоначального смысла, а также памятникам, планомерно исследованным сравнительно недавно, в 1980—1990-х гг. Археологические раскопки древнего Бунджиката, Варахши, Уртакурмана и Чилхуджры предоставили огромное количество новых ценнейших сведений о политической, культурной, религиозной, общественной жизни населения региона в эпоху средневековья. Полученные данные в основном подтверждают существовавшие ранее в исторической науке концепции относительно специфики развития средневековой общественной формации в земледельческих районах Центральной Азии, роли городов и «замков» местной знати в этом процессе. В целом подтверждена и усадебно-замковая теория развития среднеазиатских городов, выдвинутая С.П. Толстовым. Некогда окружавшие мощным оборонительным кольцом города и оазисы, феодальные замки-усады с течением времени вливались в городскую черту, образуя вначале городские пригороды — рабады, а впоследствии городские микрорайоны (кварталы) — махалла. В свою очередь, махалла и рабады сохранились как части исторических городов Средней и шире — Центральной Азии до наших дней.

V.V. Gusakov

FEUDAL «CASTLE» ON THE EAST

(on the Central Asian archeological researches)

The article is devoted to the research of architecture of castle specimens located on the territory of the new independent states in Central Asia, mainly in Tajikistan and Uzbekistan. Primary attention is paid to those objects which have never been reconstructed, and the architecture of which has not lost its initial meaning, and also to those monuments which were studied comparatively recently: in 1980—1990-s. Archaeological excavations of ancient Bundjikat, Varaksha, Urtakurgan and Chilhudzra discovered great amount of new information about political, cultural, social, religious and public life of the medieval population of the region. The data obtained mostly prove conceptions stated in the historical science before and concerning peculiarities of the development of mediaeval social formation in agricultural regions of Central Asia, and the role of cities and «castles» of local nobility in this process. They also prove the theory of the development Central Asian adduced by S.P. Tolstov. Being previously gathered round cities and oases and forming strong defensive circle, feudal castles-estates with pass of time entered the city boundaries as suburbs (*rabad*) first, and as perfectly urban city-blocks (*makhalla*) later. *Rabads* and *makhallas* in their turn survived as parts of historic cities in Central Asia till these days.